

Şeyhülislam Dürriẓâde
Abdullah Beyefendi ile
Şeyhülislam Medenî
Mehmet Nuri Efendi'nin

İlhami YURDAKUL

Hilafet hakkında
muhtıraları

*"Hilâfet tecezzî kabul
etmeyen bir emr-i dînî olmağla
subût ve intikâli umûmidir."*

Dürriẓâde Abdullah Beyefendi

Sunuş

Osmanlı Devleti idarî teşkilatının en üst kurumu olan Saltanat ve Hilafet'in hak ve sorumlulukları II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ciddi bir şekilde tartışılmaya başlandı. Hilafetle ilgili ağırlıklı olarak; Halife'nin meşrûti idâre içindeki konumu ile ülke sınırları dışında bulunan müslüman ahali üzerindeki dînî nüfûzu meselesi tartışılmaktaydı. Bunlardan birincisi halifenin ülke sınırları içindeki konumunu, ikincisi ise dışındaki konumunu belirlemek açısından büyük bir önem arz etmekteydi.

Bu çerçevede kaleme alınan ve bizim de burada neşrini düşündüğümüz metinlerden biri Osmanlı Devleti'nin yüz yirmi sekizinci şeyhülislamı Dürriẓâde Abdullah Beyefendi'nin (1867-1923) meşihatı döneminde, diğeri ise yüz yirmi dokuzuncu ve son şeyhülislamı olan Medenî Mehmed Nuri Efendi'nin (1856-1927) meşihatı devresinde hilafetle ilgili, birer dînî-siyasî değerlendirme mahiyetinde, sadarete gönderdikleri muhtıralardır.

II. Meşrutiyet'in ilanını müteâkip Osmanlı idarecileri bir yandan meşrûti rejimi yerleştirmeye çalışırken bir yandan da gerek Balkanlar, gerekse Kuzey Afrika'da kaybedilen topraklarda yaşayan müslüman halkın statüsü ile ilgilenmekteydiler. Halifenin dînî nüfûzuyla ilgili bir madde, yapılan tüm andlaşmalara konulmakta ve kaybedilen toprakların müslüman halkı üzerindeki dînî hakimiyeti sağlamlaştırmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin 1909 ve 1912 yılları arasında Bulgaristan, Rusya, Avusturya, İtalya, Yunanistan ve Sırbistan ile yaptığı andlaşmalarda¹ terk

¹ Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra 7 Nisan 1909 tarihinde yapılan protokolün ikinci maddesinde, Bulgaristan andlaşmasının düzenlenmesine dair Rusya ile 7 Nisan 1909 tarihli protokolu tasdiklen Petersburg'da imza edilen beyannamenin beşinci maddesinde, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhakından dolayı 13-26 Şubat 1909 tarihinde imza edilen Protokol'un dördüncü mad-

olunan topraklarda kalan müslüman ahalinin dînî açıdan şeyhülislamlık makamı olan Meşihat'a bağlı olacakları belirtilmekte ve halifenin dînî nüfûzunun delili olan isminin hutbelerde okunacağı da ısrarla vurgulanmaktadır. Ayrıca buralardaki müslüman halkın dînî işlerinin nasıl yapılacağına dair nizamnameler de andlaşmalarda söz konusu edilmektedir.

Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkanlarda kaybettiği topraklarla ilgili olarak yukarıda görüldüğü gibi halifenin dînî nüfûzuna dair maddeleri andlaşmalara koyarak müslüman ahali üzerindeki hakimiyetini korumuştur.²

Böylece halifenin dînî nüfûzu, ülke sınırları dışındaki müslüman halk üzerinde yasallaştırılırken, öte yandan ülke sınırları içinde, halifenin statüsüne yönelik tartışmalara da üst seviyede devam edilmektedir.³ Halife-

desinde, Trablusgarb ile ilgili olarak 17 Zilkade 1330 [29 Ekim 1912] tarihinde İtalya ile yapılan andlaşmanın beşinci maddesinde, yine Bulgaristan ile 8 Zilhicce 1331 [18 Kasım 1912] tarihinde yapılan andlaşmanın sekizinci maddesinde, 23 Zilhicce 1331 [3 Aralık 1912] tarihinde Yunanistan ile yapılan andlaşmanın sekizinci maddesinde, Sirbistan ile 28 Rabiülahir 1332 [16 Şubat 1914] tarihinde yapılan andlaşmanın sekizinci maddesinde ve nihayet 24 Temmuz 1923 yılında itilaf devletleri ile yapılan Lozan andlaşmasının 22 ve 27. maddelerinde ülke sınırları dışında kalan müslümanların durumu ve hilafetin buralardaki dînî nüfûzuna dair olan ilgili andlaşma maddeleri III. arabaşlıkta sunulmuştur.

- 2 Tarihte Doksanüç Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Andlaşması imzalandı. Bu andlaşma ile Karadağ, Sirbistan ve Romanya'ya bağımsızlık, Bulgaristan'a özerklik, Yunanistan'a da bir miktar toprak verildi. Balkan savaşlarıyla tarafları ve sonuçları bakımından benzerlik gösteren bu savaş sonunda hilafetin dini nüfûzuna dair maddeler de andlaşmaya konulmuştu. Muhtemelen Berlin Andlaşmasına istinaden bu andlaşmanın imzalanmasından altı yıl sonra şeyhülislamlık tarafından Balkanlarda kaybettığımız topraklarda kalan müslüman ahaliye yönelik bir talimatname yayınlandı. 1302/1884-1885 tarihli 10 bölüm ve 103 maddelik bu talimatname Balkan savaşları sonunda yapılan andlaşmaların müslüman ahali ile ilgili maddelerinin de esaslarını teşkil etti. Bu talimatnamede halifenin isiminin hutbelerde okunacağı vurgulanmaktaydı. Ayrıca İslamın beş şartı, İslam cemaati, cemaatin kurumları, kurumların reisleri ve seçimleri gibi pek çok konu teferruatlı bir şekilde izah edildi. Bu talimatname için bkz. *Yunanistan ve Romanya ve Sirbiya ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemaat-i İslamiye'nin Hususat-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cenâb-ı Şeyhülislâmiden Kaleme Alınan Talimatnamedir*, İstanbul 1302. Bu talimatnameyi bize temin eden kıymetli arkadaşım Bilgin Aydın'a bir kez daha teşekkür ederim.

- 3 Halifenin gücünün sınırları 1908 yılında Elmalılı Hamdi Efendi tarafından kaleme alınan konu ile ilgili yazısında “*Hilafet bir hükümet-i meşrûta-i İslâmiye reisi demektir. Bunun için memâlik-i ecnebiyede bulunan müslümanlara velâyeti yoktur*” şeklinde izah edilmişti, bk. İsmail Kara, *İslamcuların Siyasî Görüşleri*, İstanbul 1994, s.148; Cumhuriyet devri adliye vekili ve İslam hukukcusu Seyyid Beye göre ise; “*Dünya üzerindeki müslümanların yardımlaşması vacip olmakla beraber bu zorunluluk hilafetden değil din kardeşliğinden kaynaklanıyordu. Halbuki halifenin diğer İslam ülkeleri üzerinde söz sahibi olması düşüncesi artık terk edilmişti*”. bk. Sami Erdem, “Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar; Seyyid Bey Örneği”, *Divan*, (1992/2), s. 119/-120; Ayrıca 1922-1924 yılları arasında kaleme alınmış risalelerden 2

nin nüfuzuna dair tartışmalar yapılırken, Osmanlı Devleti'nin son iki şeyhülislamı da bu tartışmalara katılmış ve ilgili muhtıralarını sadarete sunmuşlardı.

Her iki şeyhülislam da hilafetin bölünme kabul etmeyen bir dinî “emir” olduğunu ısrarla vurgulamakta ve halifenin sadece Türkiye sınırları içinde bulunan müslümanların halifesi değil tüm dünya müslümanlarının halifesi olduğunu izah etmekteydiler.

Şeyhülislam Dürrizâde, Müttefik devletlerin Türkiye hakkında kabul ettikleri hilafetin nüfuzu ile ilgili haktan feragat edilemeyeceğini ve bu haktan feragat etmenin halifenin kendini hilafetden azletmesi olduğunu ifade etmektedir. Türkiye ile Mısır,⁴ Bulgar ve Yunan emsali hükümetlerle yapılan andlaşmaların bu esas çerçevesinde olduğunu ve bu durumun devletler arası bir teamül şeklini almış hususlardan olması nedeniyle de müttefik devletlerce riayet olunacağını vurgulamaktaydı. Ayrıca andlaşmaların hilafetin bu güne kadar görülmeyen dinî nüfuzunu bâkileştireceğini de belirtmekteydi.⁵

Bununla beraber Dürrizâde Abdullah Beyefendi, Harb-i umûmiye Osmanlı Devleti'ni hilafetin sokmadığını ve bu olayda rıza ve tesiri olmadığını da belirtmektedir. Bu nedenle de müttefik devletlerin halifenin kendisini azl etmesi teklifinde bulunacakları fikrinin hatıra getirilemeyeceğini beyan etmektedir.

Şeyhülislam Nuri Efendi de aynı düşünceleri aktardıktan sonra Osmanlı Devleti'nden son senelerde ayrılan ve İtalyan, Yunan, Bulgar hükümetlerinin hakimiyetinde kalan beldeler ahalisinin dinî işlerine bakan bir sultan ve müftü tayininin dinin icablarına uygun olduğunu vurgulayarak bu maddenin hem insaniyet hem de medeniyetin gereği olduğunu, âsaiyişini temin edeceğini ve hiçbir devletin siyasî menfaatine de ters düşmeyeceğini ifade etmektedir.⁶

Seyyid Bey'in; "Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye", Hoca Şükrü'nün; "Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi", Halil Hulki-İlyas Sami-Hoca Rasih'in; "Hakimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye" aldı risalelerinin bir değerlendirmesi için bk. *a.g.m.*, s. 119-146.

4 Mısır ile yukarıda adı geçen diğer ülkelerle yapılan andlaşmalara benzer bir andlaşma yapılmamıştır. Ancak İngiltere'nin 15 Eylül 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesinden sonra 22 Ağustos 1885 yılında varılan mutabakat gereğince andlaşmada kesin bir sonuca varmak için her iki ülke Mısır'a birer olağanüstü elçi göndermiştir. Osmanlı Devleti adına 23 yıl bu görevi Gazi Ahmed Muhtar Paşa başarıyla yerine getirmiş ve bu durum I. Dünya Savaşına kadar sürmüştür. Osmanlı Devleti bu olağanüstü elçiliği adete Mısır üzerindeki egemenliğinin bir göstergesi saymıştır. Konu ile ilgil daha geniş bilgi için bk. Rifat Uçarol, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa*, İstanbul 1989, s. 157-261.

5 “*Zat-ı hazret-i pâdişâhînin nâm-ı nâmî-i bilâfêten-penâbîlerinin hutbelerde zikrine devam olunacaktır*”. bk. 8 Zilkade 1331 tarihli Bulgaristanla Dersaadet'de münakid muahede-i sulhiye, *Düstur*, II. Tertip, VI, s. 24, mad. 8.

6 8 Zilkade 1331 tarihli Bulgaristan'la Dersaadet'de münakid Muahede-i sulhiyenin 2 numaralı meclîfi müftülere müteallik olup 9 maddedir. Bk. *a.g.y.*, s. 31; 2

Nuri Efendi, halifenin tanımını yaparken halifenin din ve dünya işlerine nezaret etmiş Peygamberin nâibi olduğu ve bu zâta Sultânü'l-a'zâm, Emirü'l- mü'minîn ve İmâmü'l-müslimîn gibi ünvanlar verildiğini belirttiğinden sonra hükümetin ve İslam cemaatinin riyâset ve nezâretinin halifeye ait olduğunu ifade etmektedir.

Bu iki şeyhülislam, Halifenin hem hükümet reisi hem de müslüman ahalinin reisi olmasının ayrılmaması mümkün olmayan haklar olduğu sonucuna gitmekte ve hilafetin maddî ve manevî gücünü hem hükümet hem de toplumun idaresinin yegane otoritesi kabul etmektedirler.⁷

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan andlaşmasının 22 ve 27. maddeleri ile halifenin yukarıda izâh edilen haklarından feragat edildi.⁸ Böylece halifenin andlaşmalarla yasallaşan ülke sınırları dışındaki müslümanlar üzerindeki hakimiyetine son verilmiş oldu. 3 Mart 1924 tarihinde hilafetin kaldırılması ile de halifenin ülke sınırları içindeki hakimiyetine de son verildi.⁹

Osmanlı Devleti'nin son yüz yılında dînî ehemmiyetinin yanında, padişah vekili olabilecek kadar diğer idârî görevlileri siyâsî olarak geri plana itebilen Şeyhülislamlık ve özellikle Kurtuluş Savaşı döneminde fetvaları ile ön plana çıkan Şeyhülislam Dürriizâde¹⁰ ve Nuri Efendi'nin hilafet hak-

Ayrıca bu andlaşmaya istinaden 1919 yılında Bulgaristan müslümanlarının dînî işlerini düzenleyen bir nizamnâme hazırlandı. Bu nizamnâme ve değerlendirmesi için bk. Hüseyin Memişoğlu, "Bulgaristan Müslümanlarının Dini Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname", Vakıflar Dergisi, XXIV, 307-312.

7 Buna karşılık Seyyid Bey 3 Mart 1924 yılında hilafetin kaldırılması ile ilgili Meclis konuşmasında "*Cumhuriyet, milletin kayıtlı ve şartlı da olsa hiç kimseye vekâlet vermemesi durumudur. Bu tarkirdirde millet kendi işini bizzat kendi görmek istediğinden vekile ihtiyâç duymamaktadır*" şeklinde ifade etmekteydi. bk. Sami Erdem, *a.g.e.*, s. 142.

8 *Lozan Sulh Muahedesi*, İstanbul 1339, s. 10-11.

9 Saltanat ve hilafetin kaldırılması meselesi siyasi bir tercih olmakla beraber zihni bir değişimin de işaretlerini vermekte idi. Aslında bu farklılaşma Tanzimat hareketiyle başlamıştı. 1862 yılında kurulan Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye'nin kuruluş gerekçeleri Şeyhülislamlık tarafından açıklanırken; insan hukukunun tek kişinin elinde kalmaktan ise bir meclisin ittifak ederek karar vermelerinin doğru olacağı vurgulanmış, ayrıca bu idare tarzının meşveret usulünün gereği olduğuna da işaret edilmişti. Böylece adaletin tevziinde padişahın ve onun vekili Şeyhülislamın tek kişilik idaresinden bir meclisin idaresinin üstün olduğu yargısına varılmaktaydı ki bu ifadeler belki de Saltanat ve Hilafetin meclise dönüşme fikrinin ilk tezahürleri idi. bk. İlhami Yurdakul, *Osmanlı Devletinde Şeri Temyiz Kurumları*, M.Ü. Yakınçağ Tarihi Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996. s. 46.

10 *Sebeb-i nizam-ı âlem olan halife-i İslâm (...) hazretlerinin taht-ı velâyetinde bulunan bilâd-ı İslâmiyede bazı eşbâs-ı şerire (...) merkez-i hilâfet ve memâlik-i mabrûsanın muvâsalât ve muvâkalât ve muhâberâtin kat' ve taraf-ı devletten sâdır olan evâmirin icrâsın men' (...) makâm-ı mu'âllâ-yı imâmete ihânet etmekle (...) rüesâ-yı mezbûrûn ve etbâi bagîler olup (...) kat'-ı kiitleri meşrûb ve farz olur mu? el-Cevâb (...) olur.* Bu fetvanın tam metni için bk. *Takvim-i Vakayi*, 3824; Dürriizâde Abdullah'ın kısa bir biyografisi ve konu ili ilgili daha geniş

kındaki görüşleri bu çalışmada esas alınmış ve ilgili metinler aynen verilmiştir. Ayrıca konuyu anlamada kolaylık sağlaması açısından metinlerde sözkonusu edilen andlaşmalar ve maddeler de III. arabaşlıkta kronolojik olarak sunulmuştur.¹¹

I. Şeyhülislâm-ı esbak devletlü faziletlü Abdullah Bey Efendi hazretleri tarafından zamân-ı meşihatlarında taraf-ı sâmi-i hazret-i sadârete i'tâ olunan takrîr sûretidir.¹²

Düvel-i müttefikanın yüz otuz dokuzuncu madde¹³ ile Türkiye için kabûlen teslim etdikleri hukûk-ı mezkûre levâzım-ı hilâfetden olmağla andan ferâgat etmek hilâfetden ferâgat yani hilâfetden kendisini azl etmek demektir.

Halbuki halîfe bir kısım müslümanlara nazaran kendisini hilâfetden azl ve diğer kısım müslümanlara nazaran hilâfeti muhâfaza edebilecek bir selâhiyeti hâiz değildir.

Çünkü hilâfet tecezzî kabul etmeyen bir emr-i dînî olmağla subût ve intikâli umûmîdir.

Bu halde ferâgat-ı mezkûre ile halîfe temâmen kendisini hilâfetden azl etmiş olacağı ve ma'zûl bir halîfenin ta'ahhudi ehemmiyetden sâkıt olmağla lâzîmü'r-ri'âye ve vâcibü'l-ittibâ olmayacağı gibi harb-i umûmi ile aslâ alâkadar olmayan ve anda rızası ve bir güne dahl u te'siri bulunmayan bir halîfeye düvel-i müttefikanın hilâfetden kendisini azl etmekle teklifde bulunacakları vârid-i hâtır bile olamaz.

Binâ'an-aleyh madde-i mezkûre ile mesâili hakkında çâre-i hâl şu ve vehile olabilir.

Esâsen Türkiye'nin dâire-i velâyetinden hâriç olan bilâd ve hükûmât-ı ecnebiye teb'asından bulunan müslümanlar hakkında hilâfetin

bilgi için bk. Abdülkadir Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972, s. 260-4; TDV İslâm Ansiklopedisi, X, 36.

11 Hilafetle ilgili bu iki metnin hazırlanma ve değerlendirme safhalarında teşvik, tenkit ve bizzat yardımlarını eksik etmeyen Sayın İsmail Kara'ya teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

12 Fi 21 Rebiülahir 1339 [2 Ocak 1921] tarihinden sonra kaydedilmiş olan bu sûret için bk. Meşihat Arşivi, *Nezâretler-Âmed, Kavânin Defteri*, No: 1528, vr. 39b-40a.

13 139. maddenin hangi andlaşmanın maddesi olduğu şimdilik tarafımızdan tesbit edilememiş olup Lozan andlaşmasının 22. maddesinde "(...) her ne muâhede olursa olsun Trablusgarb'da hâiz olmuş olduğu kâffe-i hukûk ve imtiyâzın ilgâ-yı kâtisini tanıdığını beyân eder" şeklinde ifade edilen mana ile paralellik göstermektedir. Ayrıca 22. maddede atıfta bulunulan 27. maddede ise bu yargı daha şümul-lü olarak "(...) Türkiye'den ayrılan arâzi tebaası üzerinde siyâsî, teşrîî veya idârî busûsâtta (...) hiçbir selâhiyet ve hakk-ı kazâ istimâl edilmeyecektir" şeklinde teyid edilmiştir. Ancak 27. maddede ki "(...) memûrîn-i mezhebiye-i İslâmîyenin va-zâife-i dîniyelerine halel îrâs edilmiş değildir" kısmı nazarı dikkate alınmalıdır.

hakk-ı kazâsı bulunmadığından hilâfetin hiçbir hükümete şimdiye değin zararı görülmeyen nüfûz-ı dînisi bâkî olacaktır.

Fakat esâsen Türkiye'nin havza-i tasarrufunda ve dâ'ire-i velâyetinde bulunan bilâd ve müslümanlar hakkında halife hakk-ı kazâsını emîr veyâ kâdi'l-kudât veyâ müftî gibi bir zâta bâ fermân tefvîz etmekle hâdise iktisâb-ı meşrû'iyet etmiş olur.

İşte Türkiye ile Mısır ve Bulgar ve Yunan ve emsâli hükûmât beyne-lerinde mün'akid uhûd bu esâsa ibtina etmiş olmağla işbu sûret-i hâl bir te'âmül-i düvelî hâlini iktisâb etmiş husûsât kabilinden bulunduğundan düvel-i müttefikaca rü'yet olunacağı memûl-i kavîdir.

Ancak bu vechile keyfiyet temin edilemediği sûretde esâsen hilâfet hakkında beyne'l-müslimîn bir gûne ihtilâf bulunmamasına nazaran mûcib-i bahs-i munâkaşa olunamayacağından madde-i mezkûrenin tayy ettirilmesi ve hitta-i Hicâziye kıblegâh-ı âmme-i müslimîn olan Harameyn-i şerîfeyni muhtevî olması ve zât-ı hazret-i pâdişahînin hâiz-i hilâfet-i kübrâ bulunması i'tibâriyle makâmât-ı mukaddese üzerindeki hükûkunun mahfûziyeti lâzimededen olup bu da ke'l-evvel sur-re-i hümayûn ihrâç ve irsâli ve Harameyn-i şerîfeynde hizmet-i mukaddesede bulunmak üzere taraf-ı şahânedan birer memur bulundurulması gibi husûsâtın kabul ve te'min ettirilebilmesiyle hâsıl olacağından bu cihete hasr-ı mesâ'î edilmesi ehemmi-i umûrdandır.

II. Şeyhülislâm-ı lâhik olan devletlü semâhatlü Nuri Efendi tarafından taraf-ı sâmi-i hazret-i sadâretpenâhiye tevdi' olunan muhtıra sûretidir.¹⁴

Halîfe ve Hilâfetin mâhiyet-i Şer'iyesi:

Ahkâm-ı celîle-i İslâmiyeye nazaran halîfe ile hilâfetin mâhiyet-i ulviyesi şu yolda tecelli eder.

Halîfe bi'l-cümle müslimînün umûr-ı dîniye ve dünyeviyesine nezâret ve riyâset etmek üzere Peygamber-i zîşân efendimiz hazretlerinin nâibi olan zât-ı âlîdir. Bu zâta sultan-ı a'zam, emîrül-mü'minîn, imâmü'l-müslimîn gibi ünvanlar dahi verilir. Hükûmât ve cema'ât-ı İslâmiyenün riyâset ve nezâret-i umûmiyesi ancak halîfe hazretlerine âid dir. İşte bu zâtın hâiz olduğu bu hakk-ı riyâset ve nezâretten hilâfet imâmet-i kübrâ itlak olunur. Diyânet-i mukaddese-i İslâmiyeye nazaran bi'l-umûm aktâr-ı cihânda bulunan müslimîn üzerine bir halîfe nasb ve ta'yîn etmek ve bu halîfenin nüfûzuna tâbî' ve evâmîr ve nevâhi-i meşrû'asına kemâl-i hürmetle ri'âyetkâr bulunmak bir farîza-ı kat'iyedir.

Ma'amâfih halîfe-i müslimîni nasb ve ta'yîn husûsında bi'l-fi'l iştirâkı dâire-i imkândan hâriç olduğu için efrâd-ı İslâmiye arasından er-

bâb-ı hall u akd dinilen zevâtın evsâf-ı lâzimeyi hâiz olan zevâtı halife nasb ve ta'yîn ve âna ale'l-usûl bi'at itmeleriyle bu farîza-i mühimme-i dîniye ifâ edilmiş ve bu sûretle nasb olunan halife bütün aktâr-ı cihânda bulunan ehl-i İslâmın halife-i meşrû'ı olmak sıfat-ı âliyesini iktisâb etmiş bulunur.

Artık diğer müslümanlar tarafından başka halife nasbına kıyâm etmek kat'iyen câ'iz olamayacağından şâyed muahharen diğer bir halife dahi nasb ve ta'yîn edilecek olsa bunun halifelîği sahih olamaz ve inde'l-iktizâ izâle-i vucûdî cihetine gidilmesi bu bâbda şeref-vârid olan bir emr-i âli-i Nebvî iktizâ-yı âlisinden bulunduğu gibi gerek bu zât ve âna ittiba' edenler halife-i meşrû'a isyân ve muhâlefet etmiş buğât kabilinden olacağından kıtâlleri ahkâm ve evâmîr-i celîle-i Kur'âniye icâbâtındandır.

İşte Türkiye tahtına şeref-bahş olan Osmanlı hükümdarân-ı ızâmî asırlardan beri milyonlarca ehl-i İslâm tarafından bi'l-umûm efrâd-ı İslâmiyenin halifesi olmak üzere kabûl edilmiş ve bütün aktâr-ı cihânda bulunan müslümanlar bir râbîta-i dîniyye ve ma'neviyye ile bu zevâtın işgâl buyurdıkları makâm-ı hilâfete merbût bulunmuşdur.

Binâen-aleyh müslümanlarca kuvvetli ve müstakil bir halife ve makâm-ı hilâfet bulunması icâbât-ı dîniyyeden bulunduğundan Türkiye hilâfetinin za'fını ve ihlâl-i istiklâlini icâb eden mu'âhede-i sulhiyye düvel-i müttefikanın menâfi'-i siyâsiyesine de muvâfık olamaz. Çünkü bundan bi'l-istifâde vâki' olacak tahrîkat ve teheyycât neticesinde Afrika ve Asya ve ez-cümle Mısır ve Hindistan müslümanları taraf taraf kendilerine kavî ve müstakil halife nasbına kıyâm ederek hem düvel-i metbû'alarının menâfi'ini hem de âsâyiş-ı âlemi ihlâl edecekleri müsteb'ad değildir.

Halife-i müslimînün vezâyif-i dîniyye ve dünyevîyesi:

Halife hazretlerinin vezâifine gelince; halife-i müslimîn olan zât kendi dâire-i velâyet ve hâkimiyetinde bulunan bi'l-cümle ehl-i İslâm üzerinde dîni ve dünyevî hakk-ı hâkimiyete bizzat Nebiy-yi âlişân efendimiz hazretleri adl u hikmet üzerine müesses bir hükümet-i mu'azzama-i İslâmiye vucûda getirerek ümmetinin hem umûr-ı dîniye hem de mu'amelât-ı dünyevîyelerine riyâset ve nezâret etmiş ve umûr-ı dîniye ve siyâsiyelerini hüsn-i tanzîm ve mülûk-i âfâk vesâire ile münâsebât ve mü'âhedât te'sîs buyurmuş olduğundan ânın vekîli olan halifenin de hem dîni hem de dünyevî olmak üzere iki nev' riyâseti hâiz bulunması lâbûd ve zarûrîdir. Bu cihet ahkâm-ı siyâsiyye-i İslâmiyyeden bulunmuşdur.

Şu kadar var ki halife hazretlerinin ehl-i İslâm hakkında riyâset ve nezâretleri suver-i muhtelifede tecelli eder. Şöyle ki:

Evvelen öteden beri halifenin memâlikî idâdından hâric olup düvel-i ecnebiyenin taht-ı idâre ve hâkimiyetinde bulunan yerlerde mukîm ahâli-i İslâmiye hakkında halife hazretlerinin hakk-ı hilâfeti sırf dîni ve

mânevîdir. Bu kısım ehl-i İslâm mücerred bir râbîta-i diniyye ve ma'nevîyye ile makâm-i hilâfete merbût bulunurlar. Bu râbîta-i diniyye ve ma'nevîyye din-i celîl-i İslâmın te'sîs etmiş olduğu bir münâsebet iledir ki bunu ne efrâd-ı ümmet terk edebilir ne de bundan halîfe olan zât ferâgat edebilir. Bu gibi sırf ma'nevî ve dînî hukûkdan ferâgat etmek hilâfet-i kübrâ-i İslâmiyenin tahdîd ve tecezzisi demektir. Halbûki hilâfet aslâ kâbil-i tahdîd ve tecezzî değildir.

Binâen-aleyh halîfe-i müslimîn hazretlerinin bu bâbdaki hukûk-ı şer'îyye-i hilâfetden ferâgata selâhiyeti olamaz. Ma'ahâzâ bu hukûk beyân olduğu üzere mücerred dînî ve ma'nevî olduğundan bu cihet düvel-i ecnebiyenin hukûk-ı hükümranîyetini aslâ ihlâl etmez. Ancak eser-i muhâlefet ve muhadenet olmak üzere şâyân-ı tezkâr olan cihet şurasıdır ki bu gibi bilâdda mukîm ehl-i İslâmın umûr-ı dîniye ve vezâif-i medeniye ve ahlâkiyelerini hüsn-i ifâ edebilmeleri için kendilerine tâbî' oldukları devletler tarafından ta'yîn olunacak vâlînin müslim olması lâzımdır. İşbu ahâlî-i İslâm kendilerine böyle bir vâlî ta'yîn edilmesini dâ'imâ mensûb oldukları hükûmetlerden talep etmeğe dînen mükellefdirlere. Anların bu bâbdaki talep-i meşrû'alarının is'âf olunması kendilerinin devlet-i metbû'alarına olan sadâkatlarını daha ziyâde temin edeceği cihetle su'allerinin is'âfi bu devletlerin dâhi menâfi'-i siyâsiyeleri icâbâtından olsa gerektir. Çünkü bi'l-akîs bu yoldaki metâlib-i meşrû'aları is'âf olunmayub da kendilerine dindaşları olmayan bir kimse vâlî ta'yîn edildiği sûrette katiiyen rencide olacakları ve dâimâ müterakkıb-ı fırsat olarak ahkâm-ı ulviye-i dîniyelerinin hüsn-i ifâsına mâni' olan kuvvetleri parçalamak için lâzım gelen tedâbiri mevki'-i tatbika vaz'a kıyâm edecekleri fitraten mutahassis buldukları ihtisâsât-ı âliye-i dîniyeleri icâbâtındandır. Ahvâl-i ruhiyye-i milele infâz-ı nazar edenlerce bu hâl muhtâc-ı isbât olunmadığı gibi böyle bir hâlin vukû'ı da bi't-tab' düvel-i metbû'alarının menâfi'ine muvâfık olamaz.

Sâniyen Halîfenin esâsen hükümran olduğu memâlik ahâlî-yi İslâmiyesinden bir kısmı makâm-ı âlî-i hilâfete karşı ref'-i livâ-yı isyân ederek memâlik-i mezkûrenin bir parçasında kendilerine bir hükûmet-i İslâmiye te'sîsine kıyâm ettikleri takdirde bunlar inde's-şer'î'l-enver bâğî ad olunacağından te'sîs edecekleri hükûmet enzâr-ı umûmiye-i İslâmiyede ve dîn-i mübîn-i Ahmediyede aslâ kesb-i meşrû'iyet edemez. Meğerki halîfe hazretleri tarafından me'zûniyet iktisâb ederek makâm-ı celîl-i hilâfete olan merbûtiyet-i diniye-i ma'nevîyelerini muhâfaza etsinler. Yoksa aynı zamanda aynı selâhiyet ve istiklâli hâiz iki emîrû'l-mü'minîn ictimâ'ıyla cemiyet-i İslâmiyenin cihet-i hâmiye-i dîniye ve râbîta-i ma'nevîyelerinin inhilâl ve izâlesine meydan verilmesi şerî'at-ı garrâ-i İslâmiyece aslâ câ'iz olamaz.

Sâlisen Halîfe hazretlerinin havza-i hükûmetinden muahharen bir muhârebe neticesinde bi tarîki'l-istilâ çıkarak memâlik-i ecnebiyeye ilhak edilen veyâ bir ecnebi himâyesinde bırakılan beldelerdeki ehl-i

İslâmın sûret-i idâre ve tâbi'iyetine gelince; bu idâre ve tâbi'iyetinin enzâr-ı İslâmiyede kesb-i meşrû'iyet edebilmesi bunların umûr-ı dîniye ve ma'nevîyelerine nezâret etmek üzere halife-i müslimîn tarafından nâib-i sultan ve kadî'l-kudât gibi bir zâtın nasb ve ta'yîn ve devlet-i müstevliye tarafından nasb olunacak müslim bir vâliye veyâ kadî'l-kudâta vekâlet ve me'zûniyyet i'tâ olunması ve bu cihetin yapılacağı muâhede ile te'eyyüd eylemesi sûretiyle kâbil olabilir.

Nitekim son senelerde memâlik-i Osmâniyeden ayrılıp İtalya, Yunan, Bulgar hükümetlerinin dâire-i hâkimiyetine idhâl edilen bir kısım beldeler ahâli-i İslâmiyesinin umûr-ı dîniyelerine nezâret etmek üzere makâm-ı hilâfetden me'zûn nâ'ib-i sultan ve müftî nasbı meselesinin ol bâbda yapılan mu'âhedâta derc olunması bu mühimme-i dîniye icâbına tevfi-k-i hareket hikmetine mebni bulunmuşdur. Çünkü bu husûsa riâyet eylemediği takdirde ahâli-i İslâmiyenin ahkâm-ı celîle-i dîniyelerine murâ'at edilmemesi sûretinde telakkî olunacağından efkâr-ı umûmiye-i İslâmiye buna râzı olamaz ve böyle bir hareket insânîyet ve medeniyet nâmına te'mini temenni olunan âheng-i asâyiş ve intizâma münâfi ve ahâli-i İslâmiyenin tâbi' olacakları devlette an samîmî'l-kalb merbûtiyetine mânî' olur.

Halbûki böyle bir vaziyetin zuhûrî hiçbir devletin menâfi'-i vataniye ve siyâset-i idâresiyle kâbil-i te'lif olamayacağı vâreste-i beyândır.

III. Hilafetin dîmî nüfuzuna dair andlaşmalar ve maddeleri

1. Bulgaristan istiklalinden münbais ihtilâfın tesviyesine dâir Bulgaristan'la münakid 6-19 Nisan 1909 tarihli protokol'un ikinci maddesinde "Cemaat-i islâmiyenin ve evkâfın sûret-i tensikine müteallik olan melfûf sûret-i tesviye işbu mukavelenâmenin cüz-i gayr-ı mufâriki add olunacak ve aynı zamanda imzâ edilecektir. Ahâli-i islâmiyeye kemâkân serbesti-i mezhep ve serbesti-i âyin ve ibâdet temîn edecektir. Bunlar mezâhib-i sâireye mensup ahâlinin hâiz oldukları aynı hukûk-ı medeniye ve siyâsiyeden istifâdede devam edeceklerdir. Cevâmi-i şerîfede halife-i müslimîn sıfatıyla nâm-ı nâme-i hilâfet-i pâdişâhiye hutbe kıraatine devam edilecektir. Evkâf-ı müstesnâya gelince Bulgaristan hükümeti nihâyet üç ay müddet zarfında bir idâre komisyonu teşkil edecek ve bu komisyon alakadarân tarafından dermeyân olunacak metâlib ve müddeiyâtın hakk ve sevâbına mukârene-tini tedkik eyleyecektir" denilmektedir.¹⁵

2. Yine Bulgaristan istiklalinden münbais ihtilâfın tesviyesine dâir Devlet-i Aliyye ile Rusya beyninde münakid 7 Nisan 1909 tarihli protokolü tasdikân Petersburg'da imzâ edilen beyannâmenin beşinci maddesinde "Şurası mukarrerdir ki evkâf ile cemaat-i mezhebiyeye posta ve telgraf ve fenarlar ile idâre-i sihiyyeye âid mesâil ve mat-

15 *Düstur*, II. Tertip, I, s. 177.

lûbât temâmiyle mahfûz olup bunlar hakkında hükûmet-i Osmaniye ile Bulgaristan beyninde doğrudan doğruya akd-i itilaf olunacaktır (...)" denilmekteydi.¹⁶

3. Yukarıda bahsedilen, Bulgaristan anlaşmasına ek olarak sunulan, Bulgaristan'la münakid 6-19 Nisan tarihli müftüler mukavelenâme-sinde ise;¹⁷

Madde 1. "Sofya'da bir baş müftî bulunacak ve müfti-i mûmâ-ileyh Bulgaristan'daki müftülerin şer'î şerîfe müteallik umûr-ı mezhebiye ve hükûkiye için makâm-ı celîl-i cenâb-ı Meşîhat-penahi ve Bulgaristan mezâhib nezâretiyle vukû bulacak münâsebatına vesâtât eyleyecektir. Baş müftî umûr-ı intihâbı icrâ için sûret-i mahsûsada ictima edecek olan Bulgaristan'daki müftüler tarafından meyânından intihâb kılınacaktır. Müftî vekilleri işbu ictimaa ancak müntehab sıfatıyla iştirak edeceklerdir. Bulgaristan mezâhip nezâreti baş müftînin intihâbını Sofya'daki Devlet-i aliyye komiserliği vasıtasıyla makâm-ı muallâ-yı cenâb-ı Meşîhat-penâhiye tebliğ edecek ve taraf-ı âli-i meşîhat-penâhiden müftî-i mûmâ-ileyha bir menşûr ve umûr-ı memûresini ifâ ve bu bâbda kendisi dâhi Bulgaristan'ın diğer müftülerine aynı mezuniyeti itâ edebilmesi için bir mürâsele gönderilecektir. Baş müftî ahkâm-ı şer'iyye dâiresinde Bulgaristan müftülerinin muâmelâtını ve müessesât-ı mezhebiye ve hayriyye-i islâmiyyeyi ve müessesât-ı mezkûre hademe ve mütevellilerini nezâret ve tefûş altında bulundurmak hakkını hâiz olacaktır"

Madde 2. "Müftüler Bulgaristan müslüman müntehâbları tarafından intihâb olunur. Baş müftî intihâb olunan müftinin şer'an matlûb olan kâffe-i evsâfi câmi olup olmadığını bi't-tahkîk muvâfik bulduğu halde iftâya mezuniyetini hâvi mûmâ-ileyh nâmına menşûr itâsı luzûmunu Bâb-ı Meşîhat'a işâr eder ve müftî-i cedîde bu sûretle istihsâl olunacak menşûr ile berâber ahâli-i müslime beyninde icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye için mezûniyeti hâvi icâb iden mürâseleyi itâ eder. Müftüler dâire-i mezûniyetleri dâhilinde ve lüzûm görülen mahallerde işbu mukâvelenâmede muayyen vezâifi mahallî müftülerinin doğrudan doğruya nezâreti altında olarak ifâ etmek üzere müftî vekilleri tayîni ni teklîf edebilirler. Şu kadar ki bu intihâbı baş müftîye tasdik ettirmeleri meşrûtdur.

Madde 3. "Müftülerle vekillerinin azli memûrîn-i hükûmet hakkındaki kanûna tevfiikan vuku bulacaktır. Baş müftî veya tevkil ve terhîs edeceği memûr bir müftînin veya bir müftî vekilinin azli hakkında tedkîk-i ahvâl-i memûrîn komisyonunca karar verileceği zaman komisyon-ı mezkûrda bulunmağa davet edilecektir. Ma'ahâza baş müftînin veya memûrîn rey ve mütâlaası meclîs-i mezkûrda sarf ve bir

¹⁶ *Düstur*, II. Tertip, II, s. 14.

¹⁷ *Düstur*, II, Tertip, II, 179-183; Müftülere müte'allik mukâvelenâme 8 Zilkâde 1331 tarihinde de Bulgaristan'la Dersaadet'de imzalanan anlaşmada iki numaralı melfûd da yer almıştır. bk. *Düstur*, II. Tertip, VII, s. 31-35.

mâhiyet-i dîniyyeyi hâiz olan şikâyetin takdîrince esâs teşkil edecek-
dir. Bir müftünün veya müftî vekîlinin azli varakasında halîfenin
vevm-i intihâbı dahi tayîn kılınacaktır".

Madde 4. "Müftüler tarafından isdâr olunan hüccet ve ilâmlar baş
müftî tarafından tedkîk olunacak ve baş müftî bunları ahkâm-ı şer'iy-
yeye muvâfık bulduğu takdirde tasdik ile mevki-i icrâya konulmak üz-
re âid olduğu dâireye tevdi edecekdir. Ahkâm-ı şer'iyeye adem-i te-
vâfukundan dolayı tasdik edilmeyen hüccet ve ilâmlar bunları viren
müftülere iade olunacak ve müteallik oldukları işler ber nehc-i şer'-i
şerîf yeniden tedkîk ve fasl edilecektir. Ahkâm-ı şer'iyeye tevâfuk et-
mediği anlaşılın veyâhud Bâb-ı fetvâ'ca tedkîki alakadaran tarafından
taleb edilen hüccet ve ilâmlar Baş müftî cânibinden makâm-ı celîl-i
Meşihat-ı aliyeye gönderilecektir"

Madde 5. "Baş müftî icâbı takdîrinde nikâh, talak, vasiyyet, verâset,
vesâyet vesâir mevâdd-ı şer'iyeye ile emvâl-ı eytâmın idâresine müteal-
lik mesâilde diğer müftülere vesâya ve tebligât-ı muktaziye ifâ edecek-
dir. Bundan madâ müftî-i mûmâ-ileyh mesâlih-i mebhûseye dâir olan
şikâyat ve müstedd'iyâtı tedkîk ve ahkâm-ı şer'iyeye nazaran ne ya-
pılmak lâzım geleceğini dâire-i âidesine iş'âr edecekdir. Müftüler idâ-
re-i evkâf ile dâhi mükellef olduklarından baş müftînin başlıca vezâ-
ifinden biri de anlardan hesâb talep etmek ve buna müteallik hesâb
defterlerini hazırlamakdır. Evkâf hesâbâtına müteallik defâtir Türkçe
tutulabilecektir".

Madde 6. "Baş müftî ve müftüler inde'l-hâce Bulgaristan'daki Ma-
arif-i umûmiye meclislerini ve mekâtib-i islâmiyyeyi ve müderrislerini
teftiş ve luzûm görülen mahallerde mektebler ihdâsı zımnında teşeb-
bûsât-ı lâzime icrâ edeceklerdir. Baş müftî luzûm var ise Maarif-i
umûmiye-i islâmiyyeye müteallik umûr ve mesâlih için dâire-i âidesi-
ne müracaat edecekdir. Bulgaristan'da kâin mekâtib-i islâmiye ve ce-
vâmi-i şerîfenin muhâfaza ve idâresi için Bulgaristan bütcesinde bir
meblağ-ı kâfi tahsîsine devâm olunacaktır".

Madde 7. "Bulgaristan'da bulunan emlâk-ı mevkûfenin hüsn-i mu-
hâfazasına dikkat ve itinâ olunacak ve bir mecbûriyyet-i mübremeye
mübteni ve kavânin ve nizâmat-ı meriyyeye muvâfık bulunmadıkça
mebâni-i dîniye veya hayriyyeden hiç biri hedm edilemeyecektir. Es-
bâb-ı mübremeden nâşi mebâni-i merkûmeden birinin istimlâkı icâb
ettiği takdirde bu binânın mebni bulunduğu mahalle nisbetiyle aynı
kıymeti hâiz diğer bir arsa irâe edilmedikçe ve bir de binanın kıyme-
ti tesviye olunmadıkça buna teşebbüs olunamayacaktır. Esbâb-ı
mübremeye mebni istimlâk olunacak olan emlâk-ı mevkûfenin kıy-
metleri olarak tediye olunacak mebâliğ Bulgaristan'da kâin mebâni-i
mevkûfenin tamîr ve termîmine ve luzûm görünecek mahallerde di-
ğer müessesât-ı dîniyyenin inşâsına temâmen sarf ve tahsîs kılınacak-
dır. Baş müftî bunlara müteferriğ hesâbâtı tedkîk etmek ve her güne
sû-i istimâlât vukû'ını men eylemek vazîfesiyle mükellefdir"

Madde 8. "İş bu mukâvelenâmenin imzâsından itibaren altı ay müddet zarfında Bulgaristan hükûmeti tarafından Baş müftünün dahi bi-hakkın dâhil olacağı bir komisyon-ı mahsûs ta'ýin olunacak ve bu komisyon zamân-ı teşkilinden itibaren üç sene müddet zarfında bu ana değin mütevelliler veya anlara mensûb ashâb-ı hukûk taraflarından vaki olan metâlibi tedkik ve tehakkuk vazîfesiyle mükellef bulunacaktır. Komisyonunu mukarraratını kendilerince mücib-i hoşnûdî add itmeyecek olan alakadaran mehâkim-i âide-i mahalliyeye müracaat edebileceklerdir" denilmektedir.

4. Ayrıca Bosna-Hersek'in Avusturya'ya ilhakından dolayı tehdüdüs eden ihtilâfâtın tesviyesine dâir Avusturya Devleti ile 13-26 Şubat 1909 tarihinde Dersaadet'de imzâ edilen protokol'un dördüncü maddesinde "Bosna ve Hersek'de sâkin olan veyâ muvakkaten ikâmet eden ahâli-yi islâmiyeye kemâkân serbestî-i mezheb ve serbestî-i âyin ve ibâdet temîn edilecektir. Bil-cümle nüfus-ı islâmiye mezâhib-i sâireye mensûp bil-cümle Bosna ve Hersek ahâlisinin hâiz oldukları aynı hukûk-ı mülkiyye ve siyâsiyyeden istifâdede devâm edeceklerdir. Cevâmi-i şerîfede halîfe-i müslimîn sıfatıyla nâm-ı nâme-i hazret-i pâdişâhîye hutbe kıraatine devam edilecektir. Hukûk-ı evkâfa kemâkân riâyet olunacak ve ahâli-i islâmiyenin rüesâ-yı dîniyeleriyle olan münâsebatına aslâ ika'-ı mevâni' edilmeyecektir. Rüesâ-yı mûmâ-ileyhim kemâ fi's-sâbık makâm-ı meşihât-ı islâmiyyeye tâbi olacaklar ve reis-i ulamânın menşûru cânib-i Meşihat'dan itâ kılınacaktır" denilmektedir.¹⁸

5. 17 Zilkade 1330 tarihinde İtalya ile münakid muâhade-i sulhiyenin beşinci maddesinde ise "Îlân-ı harpden evvel tarafeyn-i âkideyn beyninde münakid veya merî bulunan bil-cümle muâhedât ve mukâvelât ile her türlü taahhüdât derhal tekrar kesb-i meriyyet eyleyecek ve iki hükümet ile tebeaları beyninde muhâsamatdan evvel mevcûd olan aynı vaziyet tekrâr tesîs ve îade kılınacaktır" denilmek sureti ile Trablusgarp'taki Osmanlı hukûku ve dolayısı ile de Halîfenin hukûkı tanınmaktadır.¹⁹

6. Yine Bulgaristan'la 8 Zilhicce 1331 târihinde Dersaadet'de münakid Muâhade-i sulhiyenin sekizinci maddesinde "Bulgaristan'ın bi'l-cümle memâlikinde Bulgar tebeasından bulunan müslümanlar an asl Bulgar olan tebeanın hâiz oldukları aynı hukûk-ı mülkiyye ve siyâsiyyeyi hâiz ve serbestî-i vicdâna, hürriyet-i dîniyyeye ve âyin-i dîninin alenen icrâsı husûsunda serbestîye mâlik olacaktır. Müslümanların âdatına riâyet olunacaktır.

"Zât-ı hazret-i pâdişâhînin nâm-ı nâme-i hilâfet-penâhîlerinin hutbelerinde zikrine devam olunacaktır.

"Elyevm teessüs etmiş olan veyâ âtiyen teessüs edecek bulunan cemaat-i islâmiye ile onların silsile-i merâtîp itibârî ile teşkilâtı ve emvâli ta-

18 *Düstur*, II. Tertip, I, s. 152.

19. *Düstur*, II. Tertip, VII, s. 10.

nınacak mazhar-ı riâyet olunacaktır. Cemaat-ı mezkûre bilâ mevâni' kendi rüesâ-yı dîniyelerine tâbi bulunacaktır" denilmiştir.²⁰

7. Aynı konuda 23 Zilhicce 1331 târihli Yunanistan'la Atina'da mü-nakid muâhade-i sulhiyenin on birinci maddesinde "Yunanistan'la terk olunan mahaller ahâlisinden zîr-i idâre-i Yunaniyye'de kalacak olanların can ve mallarıyla nâmus ve dîn ve mezhep ve âdâtına kemâkân ihtimâm ile riâyet olunacak ve bu kısım ahâli an asl tebea-i Yunaniyye'den olanların hâiz oldukları aynı hukûk-ı medeniyye ve siyâsiyyeyi temâmiyle hâiz bulunacaktır. Müslümanlar hürriyet-i dî-niyye ve âyîn-i dîniyyenin alenen icrâsı husûsunda serbestiye mâlik olacaktır.

"Zât-ı hazret-i pâdişâhının nâm-ı nâme-i hilâfet-penâhilerinin hutbe-lerde zikrine devam olunacaktır.

"Elyevm tessüs etmiş veya âtiyen tessüs edecek olan cemaat-i islâmi-yenin muhtâriyetine ve silsile-i merâtib itibâriyle teşkilâtına ve onlara âid nukûd ve emvâlin idâresine aslâ îrâs-ı nakîsa edilemeyeceği gibi ahâli ve cemaat-i islâmiyenin Dersaadet'de makâm-ı Meşihat-ı ulyâya tabi bulunacak olan rüesâ-yı dîniyeleri ile olan münâsebatına dahi aslâ îrâs-ı nakîsa olunamayacak ve baş müftînin menşûrî makâm-ı âli-i Meşihat'tan itâ kılınacaktır.

"Müftülerden her biri kendi dâiresi dâhilinde müslüman müntehib-ler tarafından intihâb olunacaktır. Baş müftî Yunanistan'daki bil-cümle müftülerden mürekkep bir meclîs-i intihâb tarafından intihâb ve irâe olunan üç namzed meyânından bit-tefrîk haşmetlü Yunan kıralı hazretlerince tayîn olunur.

Hükümet-i Yunaniyye baş müftînin intihâbını Dersaadet'deki Yunan sefâreti vâsıtasıyla makâm-ı âli-i Meşihat-penâhiye tebliğ edecek ve taraf-ı âli-i Meşihat-penâhîden müftî-i mûmâ-ileyhe bir menşûr ve umûr-ı memûresini ifâ ve bu bâbda kendisi dahi Yunanistan'daki di-ger müftülerle hükm ve iftâ salâhiyetini bahş edebilmesi için mürâse-le gönderilecektir.(...)" denilmektedir.²¹

8. 28 Rebiulahir 1332 tarihinde Sırbistan'la Dersaadet'de yapılan muâhade-i sulhiyede ise sekizinci maddede "(...) Zât-ı hazret-i pâdişâhının nâm-ı nâme-i hilâfet-penâhilerinin hutbelerde zikrine devam olunacaktır.

"Terk edilen arazide mevcûd bulunan veya oralarda teessüs edebile-cek olan cemaat-i islâmiye ile onların şahsiyyet-i manâviyeleri silsile-i merâtib itibâri ile teşkilâtı ve emvâli tanınacak ve mazhar-ı riâyet olu-nacağı gibi cemaat ve ahâli-i islâmiyenin muâhade-i hâzırada muay-yen bi'l-cümle husûsâtta Dersaadet'de makâm-ı Meşihat-ı ulyâya ta-bi bulunacak olan rüesâ-yı dîniyeleri ile münâsebatına aslâ îrâs-ı nâ-kîsa olunamayacaktır. Müftülerden her biri kendi dâiresi dâhilinde

20 *Düstur*, II. Tertip, VII, s. 24.

21 *Düstur*, II. Tertip, VII, s. 51-53.

Sırp tebeası meyânındaki müslüman müntehâplar tarafından intihâb olunacaktır. (...)" şeklinde ifade edilmekdeydi.²²

9. Osmanlı Devleti Trablusgarb-Ege adaları ve Balkanlar'da kaybettiği toprakla ilgili yaptığı anlaşmalara bu topraklarda kalan müslümanların hamisi olduğuna dair hükümleri ayrıntılı bir şekilde koyup siyasi nüfuzunu devama çalışmıştır. Ancak 24 Temmuz 1923 tarihinde tanzim edilen Lozan Sulh muahedenâmesinin 22. maddesinde "Türkiye, 27. maddenin²³ ahkâm-ı umûmiyesine hâlel gelmemek şartıyla 18 Teşrinievvel 1912 tarihli Lozan muahadesi [Uşi] ve ona müteallik senedât mücebince her ne muâhede olursa olsun Trablusgarb (Libya) üzerinde hâiz olmuş olduğu kâffe-i hukûk ve imtiyâzın ilgâ-yı kat'isini tanıdığını beyân eder" denilmektedir.²⁴

22 *Düstur*, II. Tertip, VII, s. 68-68.

23 27. madde: "*Türkiye hükûmeti veyâ Türk memûrini tarafından Türk arâzisi hâricinde işbu muâhedeye vâzı'u-l imzâ diğer devletlerin tabt-ı hâkimiyetinde veyâ himâyesinde bulunan arâzî tebeası ile Türkiye'den ayrılan arâzî tebeası üzerinde siyâsî, teşrîî veyâ idâri busûsâtda herhangi bir sebebe müstenid olursa olsun hiç bir selâhiyet veyâ hakk-ı kazâ istimâl edilemeyecektir. Şurası mukarrerdir ki memûrîn-i mezhebiye-i İslâmiye'nin vazîfe-i dîniyelerine hâlel iras edilmiş degildir.*"

24 *Lozan sulh muahedenâmesi*, İstanbul 1339, s. 10-11.